

επαφή με τη σκληρή γομολάστιχα: Εδώ τα πράγματα απαιτούσαν να κατονομασθούν.

Με ιλιγγιώδη ταχύτητα συντέθηκαν, μακριά από το θώκο του γλύπτη και το μπλοκ ιχνογραφίας, τα πρώτα αυτόνομα ποιήματα, στίχοι που σχοινοβατούσαν, ας πούμε, χωρίς στηρίγματα και δίχτυ ασφαλείας. Αλλά έγγραφα και διαλόγους, σύντομα μονόπρακτα, όπως εκείνο που αργότερα αποτέλεσε το τελευταίο μέρος σ' ένα θεατρικό έργο με τέσσερις πράξεις, υπό τον τίτλο «Θείε, Θείε» και που αρχίζει έτσι:

Στην άκρη της πόλης. Ένα εγκαταλελειμμένο γιαπί. Ο Μπόλλιν στέκεται πάνω σ' έναν κουβά με σουβά, ανάμεσα σ' ένα βουναλάκι από χαλίκια και σε σανίδια για σκαλωσιές. Κοιτάζει με προσμονή προς την πόλη. Δυο παιδιά, ο Σπρόττε και ο Γιάννεμαν πλησιάζουν αργά.

ΣΠΡΟΤΤΕ: Θείε!

ΓΙΑΝΝΕΜΑΝ: Θείε, έεις ένα κάτι, δεν έεις;

ΣΠΡΟΤΤΕ: Έλα θείε, δώστο ντε!

ΓΙΑΝΝΕΜΑΝ: Έεις, δεν 'ναι; ένα μόνο;

ΣΠΡΟΤΤΕ: Ε, θείε!

ΓΙΑΝΝΕΜΑΝ: Δε μ' ακούς;

ΜΠΟΛΛΙΝ: Όχι!

ΓΙΑΝΝΕΜΑΝ: Έλα μωρέ θείε, ένα ας είναι!

ΜΠΟΛΛΙΝ: Μπιτ δεν έχει.

ΣΠΡΟΤΤΕ: Δες ξανά ντε, θα έεις.

ΜΠΟΛΛΙΝ: Τι; σαν τι;

ΣΠΡΟΤΤΕ: Να, ένα κάτι!

ΜΠΟΛΛΙΝ: Μα τι νάν' το κάτι;

ΣΠΡΟΤΤΕ: Το έχουν όλοι.

ΓΙΑΝΝΕΜΑΝ: Το έεις κι εσύ, το έεις, σου λέω...

σήμαινε όμως και προσδιορισμό της προσωπικής τοποθέτησης. Σ' αυτήν περίπου τη στιγμή και κατά τη διάρκεια της σφοδρής διαμάχης μεταξύ Σαρτρ και Καμύ, χρονολογείται η προτίμηση και η απόφασή μου να πάω με το μέρος του Σίσουφου, του ευτυχούς εκείνου «βραχοσπρώχτη».

Αρχές του 1953 άλλαξα τόπο και δασκάλους. Τίποτα σπουδαίο: Έφυγα απλώς από το Ντύσελτορφ, την πρωτεύουσα του ανατέλλοντος οικονομικού θαύματος, και πήγα στο Βερολίνο, με το τρένο που διέσχιζε την Ανατολική Ζώνη. Οι αποσκευές μου: ένα μάτσο ποιήματα, τα εργαλεία του λιθοξόου, ένα καθαρό πουκάμισο, λίγα βιβλία και δίσκοι.

Το Βερολίνο, αυτός ο κατεστραμμένος και από διάφορες ιδεολογίες εκ νέου κατεχόμενος τόπος, που αναπτερόνταν από κρίση σε κρίση, απλωνόταν σε όλο του το πλάτος ανάμεσα σε βουνά ερειπίων. Άδειες πλατείες, όπου στροβιλιζόταν ακατάπαυστα ο άνεμος. Κεραμιδόσκονη ανάμεσα στα δόντια. Ο καβγάς υπεράνω όλων. Καβγάς μεταξύ συγκεκριμένης και αφηρημένης τέχνης: απ' εδώ ο Χόφερ, απ' εκεί ο Γκρόμαν. Ένθεν κακείθεν: εδώ ο Μπεν εκεί ο Μπρεχτ. Ψυχρός πόλεμος δια μέσου των μικροφωνικών εγκαταστάσεων. Κι όμως· στο Βερολίνο εκείνων των χρόνων –παρά τις φραστικές αντιθέσεις– βασιλεύε άκρα του τάφου σιωπή. Εδώ ο χρόνος δεν άφησε να τον επιταχύνουν. Η «αχρωτηριασμένη ζωή» ήταν ακόμη εμφανής πραγματικότητα και όχι επιχρισμένη με φτηνές προσφορές. Εδώ δεν είχε περιθώρια για παιχνιδιάρικες συναναστροφές με το ανείπωτο. Στο Βερολίνο οι τελευταίες μου επιγονικές ιχνογραφικές ασκήσεις βρέθηκαν στην ανάγκη να αποδεχτούν την

αν κανείς το αποποιούνταν ως αποσκευή, ήταν η εντολή του Τέοντορ Β. Αντόρνο. Από τον δικό του πίνακα εντολών δανείστηκα κι εγώ τις δικές μου προδιαγραφές. Κι οι προδιαγραφές αυτές απαιτούσαν την παραίτηση από καθαρά χρώματα· επέβαλαν το γκριζο και τις ατέρμονες αποχρώσεις του.

Αυτό που τώρα επείγει ήταν να αρνηθούμε τα απόλυτα μεγέθη, το ιδεολόγημα άσπρο ή μαύρο, να εκτοπίσουμε την πίστη και να ποντάρουμε μόνον στην αμφιβολία που έκανε να φαίνεται το παν, ακόμα και το ουράνιο τόξο, γκριζωπό. Και επιπλέον η εντολή αυτή απαιτούσε νέου είδους πλούτο: Με τα μέσα μιας διαστρεβλωμένης γλώσσας έπρεπε να πανηγυρίσουμε την ταλαίπωρη ομορφιά όλων των αναγνωρίσιμων αποχρώσεων του γκριζου. Που σήμαινε, να απαλείψουμε κάθε σημαία και να ραντίσουμε στάχτη στα γεράνια. Που σήμαινε, με μυτερό μολύβι, το οποίο εκ φύσεως ορίζεται ιδανικό για σταχτιές αξίες, να χαράξουμε κατά μήκος εκείνου του τοίχου «όπου πάντα αδιάκοπα / πράσινη ζωγραφιά μυρικαζόταν πράσινο» ως δική μου εντολή τη λέξη *Ασκητική*.

Έξω λοιπόν απ' τη γαλαζωπή εσωτερικότητα. Δρόμο στις μεταφορές σε γενική πτώση που αναπυπουλιάζονταν διακοσμητικά, αποποίηση των μη προσδιορίσιμων διαθέσεων τύπου Ρίλκε και των περιποιημένων λογοτεχνικών μελωδιών δωματίου. *Ασκητική*: Μ' αυτό εννοούσα δυσπιστία απέναντι σε οποιαδήποτε τραλαλά, απέναντι σε όλους τους διαχρονικούς λυρισμούς των φυσιολατρών, που στη δεκαετία του πενήντα καλλιεργούσαν τα κηπάριά τους και –με ή χωρίς ρίμα– προώθησαν στα σχολικά αναγνωστικά ουδέτερα νοήματα χωρίς αξιώσεις. *Ασκητική*

στον πίνακα των εντολών του Αντόρνο, με το να θέτει όρια στην καταδική μου υπόθεση σαν ανακλαστικό που περιγράφηκε μεταφορικά. Γιατί, ακόμα κι αν είχα παρερμηνεύσει μαζί με πολλούς άλλους την εντολή του Αντόρνο ως απαγόρευση, παρέμενε παρ' όλα αυτά ο πίνακάς του των εντολών αυτό που είχε οριοθετήσει την τομή, εμφανής από κάθε οπτική γωνία.

Όλοι όμως εμείς οι νέοι λυρικοί της δεκαετίας του πενήντα –κατονομάζω εδώ τους Πέτερ Ρύμκορφ, Χανς Μάγκνους Έντσενσμπεργκερ και την Ίνγκεμποργκ Μπάχμαν– είχαμε καθαρά συνειδητοποιήσει ότι ναι μεν δεν ήμασταν εμείς οι φονιάδες, πάντως όμως ανήκαμε στη μεριά των δολοφόνων της γενιάς του Άουσβιτς και ότι, επομένως, μέσα στη βιογραφία μας είχε συμπεριληφθεί εκτός των άλλων συνηθισμένων χρονολογιών και η χρονολογία της συνθήκης του Βάνζεε· αλλά είχαμε επίσης συνειδητοποιήσει ότι η εντολή του Αντόρνο θα μπορούσε να αντικρουσθεί, αν αυτό θα ήταν ποτέ δυνατό, μόνο γράφοντας.

Αλλά πώς; Μαθητεύοντας κοντά σε ποιον; Στον Μπρεχτ, στον Μπεν, στους πρώτους εξπρεσιονιστές; Με βάση ποια παράδοση και αποδεχόμενοι ποια κριτήρια; Μόλις θέσω τον εαυτό μου ως νεαρό λυρικό ταλέντο δίπλα στα άλλα νεαρά ταλέντα, Έντσενσμπεργκερ και Ρύμκορφ, με εντυπωσιάζει πως το δικό μας πλεονέκτημα –και το ταλέντο δεν είναι παρά ένα πλεονέκτημα– ήταν παιχνιδιάρικο, καλλιτεχνικό, ερωτευμένο με την τέχνη, σχεδόν τεχνητό, και μάλλον δεν θα είχε προλάβει να βιωθεί αξιόλογα αν δεν του είχαν θεσπισθεί εγκαίρως μολυβένια βαρίδια. Ένα από αυτά τα βαρίδια, που βάρυνε ακόμη κι

τη νύφη να σχεδιάσεις και το χιόνι,
ν' αγαπάς το γκριζό χρώμα,
πάνω σου ο ουρανός συννεφιασμένος.

Λέει η γάτα.

Τι λέει λοιπόν η γάτα;

Να ρίξεις φύλλο εσπερινό στον ώμο σου
και να ντυθείς σαν στο σακί οι πατάτες·
το ρούχο αυτό συνεχώς να το γυρίζεις,
ποτέ σου να μην μπεις σε νέο ρούχο.

Λέει η γάτα.

Τι λέει λοιπόν η γάτα;

Ν' απαλειφθεί το θαλασσί,
το κερασί, παπαρουνί, της μύτης αίμα κόκκινο
κι ακόμη η σημαία εκείνη,
ράντισε στάχτη στα γεράνια.

Να ζεις, λέει, ακόμη η γάτα,
μόνο από σκώτι, σπλήνα και νεφρά
απ' άπνοα, ξυνά πλεμόνια,
απ' των νεφρών τα υγρά, αμούλιαστα,
από σκληρό συκώτι και σπλήνα χτεσινή
κι από σταχτιά τσουκάλια, έτσι να ζήσεις πρέπει.

Και εκεί που πάντα αδιάκοπα στον τοίχο
πράσινη ζωγραφιά μυρिकाζόταν πράσινο,
το μυτερό μολύβι σου να πάρεις
κι «Ασκητική» να γράψεις, γράφε: Ασκητική.
Αυτά η γάτα λέει: Ασκητική να γράφεις.

Αυτές τις πέντε στροφές δεν σας τις απήγγειλα βέβαια
για να δώσω αφορμή ή τροφή στην πιο διασκεδαστική
απασχόληση των φιλόλογων, δηλαδή στην ερμηνεία·
πιστεύω όμως πως, περισσότερο από άλλα κείμενά μου,
το ποίημα Ασκητική αποτελεί μια έμμεση απάντηση

πόλαιο άκουσμα, άφησε να πέσει στην κλειδαριά το αμπάρι; Δεν ήξερα, άραγε, από προσωπική μου πείρα τι με είχε γεμίσει φρίκη και δεν ήθελε πια να πάψει να λειτουργεί ως φρίκη; Τι μ' εμπόδιζε –έστω και παροδικά– να παρατήσω στην άκρη τη γλυπτική και να επιβάλω και στη λυρική μου φαντασία, σ' αυτόν τον λαίμαργο τρόφιμο, μια περίοδο νηστείας;

Σήμερα υποθέτω: Η παραπλάνηση πρέπει να ήταν μεγαλύτερη ή, πρωθύστερα, πολύ πιο επίμονη απ' όσο μπορούσα τότε να παραδεχτώ. Κάποια ώθηση είχε δοθεί και –ανεξαρτήτως αντιστάσεων– είχε τεθεί υπό καταναγκασμό· η απεριόριστη εκείνη ελευθερία που είχα αισθανθεί, που όμως δεν ήταν απ' τα κόκαλα βγαλμένη, αλλά χαρισμένη, βρισκόταν τώρα υπό επιτήρηση.

Καθώς ξεφυλλίζω τώρα τα χαρτιά μου, για να βρω τα ίχνη του μαθητή Καλών Τεχνών που, ως φαίνεται, ήταν μανιωδώς διαποτισμένος από την τέχνη και μόνο, βρίσκω ένα ποίημα που γράφτηκε τα χρόνια εκείνα και δημοσιεύτηκε στην τελευταία του μορφή το 1960 στον τόμο «Γυάλινο τρίγωνο», κανονικά όμως θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνεται στο πρώτο μου δημοσιευμένο βιβλίο με τον τίτλο *Τα πλεονεκτήματα των ανεμορνήθων*. Λέγεται «Ασκητική» και είναι ένα, σαν αυθόρμητα προγραμματικό, ποίημα που συγχρόνως ανακοινώνει την ως σήμερα προσδιοριστική για μένα βασική αξία, το γκρίζο.

ΑΣΚΗΤΙΚΗ

Λέει η γάτα.

Τι λέει λοιπόν η γάτα;

Να πάρεις ένα μυτερό μολύβι

και ήταν οπωσδήποτε ενοχλητική, όπως όλες οι κατηγο-
ρικές προσταγές, απωθητική με την αφηρημένη της
αυστηρότητα και φυσικά εύκολο να την παραβείς, όπως
κάθε απαγορευτική πινακίδα.

Και προτού βρούμε καιρό να ανακαλύψουμε την αιχμηρή
αυτή ρήση του Αντόρνο, που τρυγήθηκε χωρίς να
ληφθούν υπόψη τα συμφραζόμενα στο περίγραμμα των
προ- και μετα-διαλογισμών του, προτού την αντιληφθού-
με δηλαδή όχι ως απαγόρευση, αλλά ως μέτρο σύγκρι-
σης, συγκροτήθηκε κιόλας ρητά και άρρητα η άμυνα.
Στη συντετμημένη φράση του Αντόρνο, σύμφωνα με την
οποία μετά το Άουσβιτς δεν έπρεπε να γράφονται πια
ποιήματα, αντιπαρατάθηκε, το ίδιο συντετμημένα και
αλόγιστα σαν να προκαλούσε κανείς αντιπάλους σε
μονομαχία η απάντηση ότι η απαγόρευση αυτή είναι εξ
ίσου βάρβαρη, επιβαρύνει υπερβολικά τον άνθρωπο και
στο βάθος είναι απάνθρωπη, η ζωή στο κάτω κάτω συνε-
χίζεται, αδιάφορο από το πόσο πληγωμένη είναι.

Αλλά και οι δικές μου αντιδράσεις, που βασιζόνταν στην
άγνοια, δηλαδή μόνο στις φήμες, ήταν σκέτη άμυνα. Τη
στιγμή που εγώ θεωρούσα τον εαυτό μου ταλαντούχο
και τον έβλεπα ως μόνο κάτοχο όλων αυτών των ταλέ-
ντων, ήθελα φυσικά και να τα βιώσω, να τα θέσω υπό
δοκιμασία. Έτσι, και σχεδόν ενάντια στη φύση μου, θεώ-
ρησα την εντολή του Αντόρνο ως απαγόρευση, σαν να
είχε πάρει κάποιος το δικαίωμα να αντιποιηθεί τον Θεό-
πατέρα και να απαγορεύσει στα πουλιά το κελάηδημα.

Να ήταν και πάλι πείσμα ή η εν τω μεταξύ χρόνια βεβαιό-
τητα σχετικά με το αλάθητό μου που, μετά από ένα επι-

εναντίον της ατομικής βόμβας. Πάντα παρών και πάντα εναντίον. Η πεισματάρικη φρίκη του δεκαεπτάχρονου που δεν ήθελε να πιστέψει, είχε εξανεμισθεί και είχε παραχωρήσει τη θέση της σε μια βασική στάση εναντίωσης. Και ναι μεν το μέγεθος της γενοκτονίας είχε γίνει στο μεταξύ χειροπιαστό σε τόμους με ντοκουμέντα, ο κατηχημένος αντισημιτισμός είχε μεταβληθεί σε κατηχημένο φιλοσημιτισμό, ναι μεν ο καθένας μας θεωρούσε τώρα τον εαυτό του αντιφασίστα επιβεβαιώνοντας χωρίς κίνδυνο ο ίδιος τους ισχυρισμούς του, αλλά για βασικές αμφιβολίες που υπαγορεύονταν από μίαν αυστηρότητα, όπως αυτή που συναντάμε στην Παλαιά Διαθήκη, αμφιβολίες του είδους: Μπορεί να υπάρξει τέχνη μετά το Άουσβιτς; Έχει κανείς το δικαίωμα να γράφει ποιήματα μετά το Άουσβιτς; Γι' αυτές ακριβώς τις αμφιβολίες οι περισσότεροι της γενιάς μου δεν έβρισκαν –δεν έβρισκα εγώ– καιρό για να πολυσκοτιστούμε.

Ασφαλώς και υπήρχε η φράση εκείνη του Αντόρνο «... το να γράφεις ποίημα μετά το Άουσβιτς είναι βαρβαρισμός, και αυτό διαβρώνει και την επίγνωση γιατί κατέστη αδύνατο να γράφει κανείς σήμερα ποιήματα». Από το 1951 εξάλλου είχε ήδη κυκλοφορήσει το βιβλίο του Αντόρνο «*Minima Moralia* – Αντανακλάσεις μιας κατεστραμμένης ζωής», όπου, όσο μπορώ να ξέρω, για πρώτη φορά το Άουσβιτς εκλαμβάνεται ως τομή και ως αθεράπευτο ρήγμα στην ιστορία του πολιτισμού. Η νέα αυτή κατηγορική προσταγή ωστόσο παρεξηγήθηκε αμέσως ως απαγορευτική πινακίδα. Και, βέβαια, μια τέτοια αυστηρή εντολή στεκόταν εμπόδιο στον δρόμο της πίστης προς ένα μέλλον γεμάτο πάθος για νέο ξεκίνημα, μιας πίστης που έμοιαζε σα να μην είχε ουδόλως διαταραχτεί

Ντομπλίν, Δος Πασός, Τρακλ, Απολλιναίρ. Οι εκθέσεις ζωγραφικής των χρόνων εκείνων δεν ήταν αισθητικά υπερπροσεγμένες σκηνοθεσίες επαγγελματιών εκθετοδιοργανωτών· αντίθετα, μας άνοιγαν ανυπόκριτα νέους κόσμους: ο Χένρυ Μουρ ή ο Σαγκάλ στο Ντύσσελτορφ, ο Πικάσσο στο Αμβούργο. Αλλά και τα ταξίδια γίναν πλέον εφικτά: με οτοστόπ στην Ιταλία, όχι μόνο για να δούμε τους Ετρούσκους, αλλά και τους λιτούς πίνακες του Μοράντι με τις χωμάτινες αποχρώσεις.

Και όσο άρχιζαν να εξαφανίζονται όλο και περισσότερο τα ερείπια, παρόλο που ολόγυρά μας μαγείρευαν και πάλι με τις παλιές συνταγές, τόσο πιο αισθητή γινόταν η νέα εποχή, αλλά φυσικά και η αυταπάτη ότι θα ήταν δυνατό να οικοδομηθεί κάπου πάνω στα παλιά θεμέλια νέα ζωή.

Χωρίς παύσεις καταβρόχθιζα το ένα βιβλίο πίσω από το άλλο. Μανιώδης της εικόνας, αφομοίωνα εικόνες και σειρές εικόνων χωρίς πλάνο, προσκολλημένος αποκλειστικά και μόνο στην τέχνη και στα μέσα της. Παθός, ως ήμουν, από παιδί, μου έφθανε που ήμουν, περισσότερο από ένστικτο παρά με επιχειρήματα, εναντίον του πρώτου ομοσπονδιακού καγκελάριου Κόνραντ Αντενάουερ, εναντίον των νεόπλουτων καμωμάτων του διαφανιόμενου οικονομικού θαύματος, εναντίον της χριστιανικά υποκριτικής παλινόρθρωσης, εναντίον, φυσικά, του επανεξοπλισμού, αυτονόητα εναντίον του αντικαγκελάριου του Αντενάουερ Γκλόπκε, εναντίον του ειδικού στα περί της Κρατικής Ασφάλειας –Στάζι– Γκέλεν και των υπόλοιπων βρομοδουλειών του Ρηνανού μεγαλοπολιτικού. Θυμάμαι πασχαλινές πορείες που τις δονούσαν οι διαμαρτυρίες

ληγες εποχές: παντού ερείπια και πείνα. Η νεανική αυτή τρέλα έμενε ζωντανή, επέζησε αβλαβής, δηλαδή ακλόνητη, ως και το τέλος του πολέμου, ανάλογα και στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια με τη μεταρρύθμιση του νομίσματος που άλλαξε ολόγυρά μας το παν.

Έτσι επιλογή επαγγέλματος δεν έλαβε χώρα. Αρχικά μαθήτευσα ως λιθοξόος και αγαλματοποιός, αργότερα γράφτηκα ως μαθητής της γλυπτικής πρώτα στην Ακαδημία Τέχνης στο Ντύσσελτορφ κι έπειτα στη Σχολή Καλών Τεχνών στο Βερολίνο. Αλλά τα βιογραφικά αυτά στοιχεία δεν λένε και πολλά, ίσως μόνον πως η καυτή επιθυμία να γίνω καλλιτέχνης πρόδιδε μια αξιοθαύμαστη, αν θέλετε ευθύγραμμη, πορεία, αμφισβητήσιμη όμως, όπως νομίζω τώρα εκ των υστέρων· όχι επειδή παρέβλεπε εντελώς και χωρίς αμφιταλαντεύσεις τις αμφιβολίες των γονέων, αλλά ωστόσο αξιοθαύμαστη επειδή αποτολμήθηκε χωρίς καμιά απολύτως οικονομική κάλυψη· παρ' όλα αυτά αμφισβητήσιμη και τελικά καθόλου αξιοθαύμαστη, επειδή η καλλιτεχνική μου εξέλιξη, που σε λίγο θα οδηγούσε μέσω του ποιήματος στη συγγραφή, επιτελούνταν και πάλι χωρίς καμιά διακύμανση, χωρίς ουδόλως να κλονισθεί, ούτε ακόμη και από το Άουσβιτς.

Όχι· δεν διατείνομαι ότι ο δρόμος αυτός ακολουθήθηκε εν αγνοία μου, γιατί στο μεταξύ η φρικαλεότητα είχε αποκαλυφθεί σε όλο της το βάθος· αλλά, παρ' όλ' αυτά, προσπερνούσαμε ολοταχώς και εσκεμμένα το Άουσβιτς. Στο κάτω κάτω υπήρχαν και ένα σωρό άλλοι προσανατολισμοί. Όχι του είδους που δημιουργούν αναστολές και ανακόπτουν πορείες! Συγγραφείς που δεν τους είχαμε καν ακουστά ως τότε, μας δελέαζαν, μας πολιορκούσαν:

Και επιπλέον: Μπορεί το ερώτημα αυτό να έχει βαρύτητα και στο παρόν, σε μια εποχή δηλαδή όπου η λογοτεχνία έτσι κι αλλιώς τίθεται υπό αμφισβήτηση κυρίως εξ αιτίας των νέων μέσων μαζικής ενημέρωσης;

Για να ξαναγυρίσουμε στον αφελή, ανυποψίαστο νεανία. Τόσο αφελής και ανυποψίαστος πάντως δεν ήταν. Εξάλλου υπήρξαν ακόμα και σ' εκείνη, την τόσο σύντομη σχολική θητεία, μερικοί δάσκαλοι, που περισσότερο κρυφά παρά εμφανώς, άφηναν να διακρίνονται αισθητικά κριτήρια και μια ευρεία καλλιτεχνική διαίσθηση. Όπως εκείνη η γλύπτρια, επιστρατευμένη λόγω του πολέμου ως δασκάλα, που έδινε στον μαθητή, επειδή τον έβλεπε να σχεδιάζει διαρκώς με το μολύβι στο χέρι, καταλόγους εκθέσεων της δεκαετίας του '20. Βάζοντας τον εαυτό της σε κίνδυνο, με αιφνιδίαζε και συγχρόνως μου εμφύτευε το μικρόβιο με τη βοήθεια έργων των καλλιτεχνών Κίρχερ, Λεμπρούκ, Νόλντε, Μπέχμαν.

Σ' αυτά πάνω κρατιόμουν. Ή αυτά δεν μ' άφηναν πια ελεύθερο. Μήπως λοιπόν μπροστά σ' αυτές τις ζωγραφικές προκλήσεις έπαυε να λειτουργεί το ανυποψίαστο του χιτλερικού νεολαίου; Όχι δεν έπαυε, παρά διαβρωνόταν σε μία και μοναδική μεριά, πίσω απ' την οποία άρχισε να βλασταίνει ένα άλλο εγωκεντρικό αλάθητο: η θαμπή και απροσδιόριστη, αλλά πεισματικά οξυμένη αλαζονική απόφαση: Να γίνω καλλιτέχνης.

Από τη στιγμή που έκλεισα τα δώδεκα δεν υπήρχε πια τρόπος να με απομακρύνει κανείς απ' την επιθυμία αυτή: ούτε ο πατέρας μου με πιο φερέγγυες επαγγελματικές απόψεις, αλλά ούτε και οι επερχόμενες ακατάλ-

απωθήσουμε ούτε να την υπερνικήσουμε, η επιτακτική αντικειμενικότητα αυτών των φωτογραφιών –τα παπούτσια, τα γυαλιά, τα μαλλιά, τα λείψανα– αρνούνται την αφαίρεση, το Άουσβιτς, παρά τα επεξηγηματικά λόγια που το περιχαράκωνουν, δεν επιδέχεται κατανόηση.

Όσος καιρός κι αν πέρασε από τότε, με όλη τη ρητορική δεινότητα μερικών ιστορικών που προσπάθησαν να αντιπαραθέσουν παρόμοια γεγονότα, ώστε να υποβάλουν ιστορική αποτίμηση σε μια, όπως διατείνονται, ατυχή φάση της γερμανικής ιστορίας, με όποιες ομολογίες, αυτοκριτικές ή άλλες παραδοχές από συνειδητοποίηση της υπαιτιότητας –όπως τελικά και η διάλεξη αυτή– το τερατώδες στίγμα που ακούει στο όνομα Άουσβιτς, επειδή δεν παρομοιάζεται, επειδή δεν μπορεί με τίποτε να στηριχθεί ιστορικά, επειδή δεν γίνεται αντιληπτό μέσα από καμιά ομολογία ενοχής, παραμένει κάτι το ασύλληπτο και κάτι που αποτελεί τέτοια τομή, ώστε να είναι σχεδόν αυτονόητο να χρονολογούμε την ιστορία της ανθρωπότητας, καθώς και τη δική μας έννοια της ανθρωπίνης ύπαρξης, με γεγονότα που συνέβησαν προ και μετά το Άουσβιτς.

Γι' αυτό τίθεται, αναδρομικά, ακόμη πιο επίμονα στους συγγραφείς το ερώτημα: Πώς στάθηκε δυνατό, γενικώς δυνατό, παρ' όλ' αυτά δυνατό, να γράφει κανείς μετά το Άουσβιτς; Μήπως όμως το ερώτημα αυτό τίθεται μόνο και μόνο για να συντελέσει στην τελετουργία του συγκλονισμού μας; Τα βασανιστικά ερωτήματα, που απηύθυνε κανείς στον εαυτό του στη δεκαετία του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60, να ήταν άραγε μόνο κενές ρητορικές ασκήσεις;

στάσης των ανθρώπων που έχουν αγύριστο κεφάλι. Γιατί και εγώ, όπως πολλοί της γενιάς μου –ας μην αναφερθώ εδώ στις μητέρες και τους πατεράδες μας– βρέθηκα αντιμέτωπος με τα αποτελέσματα των εγκλημάτων για τα οποία υπεύθυνοι υπήρξαν Γερμανοί και τα οποία από τότε προσδιορίζονται συγκεντρωτικά με τον όρο “Άουσβιτς”, είπα: Ποτέ. Το έλεγα στον εαυτό μου και σε άλλους και άλλοι το έλεγαν στον εαυτό τους και σε μένα: Γερμανοί δεν μπορεί ποτέ να έκαναν κάτι τέτοιο.

Αυτό το Ποτέ, που θεωρούνταν αυταπόδεικτο, διεπόταν επιπλέον και από αυταρέσκεια επειδή ήταν καθοριστικό. Γιατί βέβαια το πιεστικό πλήθος των φωτογραφιών, που έδειχναν τον σωρό των παπουτσιών εδώ, το σωρό των μαλλιών εκεί, τα βουνά από ανθρώπινα λείψανα παραπέρα, και των οποίων οι λεζάντες αποτελούνταν από αδιανόητους αριθμούς και ξενόφερτα τοπωνύμια –Τρεμπλίνγκα, Σομπιμπόρ, Άουσβιτς– προκαλούσε ως μόνη αντίδραση από μέρους μας, κάθε φορά που η αμερικάνικη θέληση διαπαιδαγώγησης μας ανάγκαζε, εμάς τους δεκαεφτάρηδες, δεκαοχτάρηδες, να βλέπουμε αυτές τις φωτογραφικές μαρτυρίες, τη ρητή όσο και ανείπωτη, οπωσδήποτε όμως εξ ίσου ακλόνητη απάντηση: Ποτέ δε θα μπορούσαν, ποτέ δεν έχουν κάνει κάτι τέτοιο Γερμανοί.

Αλλά, και παρόλο που το Ποτέ ή το Όχι (το αργότερο με τη Δίκη της Νυρεμβέργης) είχε πλήρως αναιρεθεί –ο πρώην αρχηγός της νεολαίας του Ράιχ απήλασσε εμάς, τη νεολαία του Χίτλερ, πάσης ευθύνης– χρειάστηκα αρκετά χρόνια ακόμα, ώσπου ν’ αρχίσω να αντιλαμβάνομαι: Αυτή η πραγματικότητα δεν θα πάψει ποτέ να αποτελεί παρόν· την καταισχύνη μας δεν θα σταθεί ποτέ δυνατό να την

κάτω από διαμετρικά αντίθετες συνθήκες και προϋποθέσεις, με αναγκάζει κατ' αρχήν να ξαναγυρίσω δεκαετίες πίσω και να σκιαγραφήσω τις συνθήκες της ζωής μου τον Μάιο του 1945.

Τότε, δεκαεφτάχρονος μόλις, φυτοζωούσα σ' ένα αμερικάνικο στρατόπεδο αιχμαλώτων μαζί με εκατοντάδες άλλους μέσα σε μια τάφρο, έχοντας για σκεπή τον ουρανό. Και, θεονήστικος, όπως ήμουν, το μυαλό μου ακονιζόταν λαίμαργα σε κάθε είδους πονηριά, μόνο και μόνο για να μπορέσω να επιζήσω. Κατά τ' άλλα αγρόν ηγόραζα. Εμένα και πολλούς άλλους της γενιάς μου μας άφησε χρόνους το Τρίτο Ράιχ σε μια κατάσταση αποβλάκωσης, που προήλθε από διάφορα δογματικά κηρύγματα, και ανάλογα προσανατολισμένους προς ιδεαλιστικούς στόχους, αποδεσμεύοντάς μας ωστόσο από όρκους αιώνιας υπακοής! «Η σημαία είναι υπεράνω του θανάτου», έλεγε ένα από αυτά τα εχθρικά προς τη ζωή συνθήματα.

Τόση κουταμάρα δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των ανεπαρκέστατων, εξαιτίας του πολέμου, σχολικών γνώσεων—στα δεκαπέντε άρχισε για μένα η εποχή του βοηθού στην αεράμυνα, παρεξηγημένη ως απαλλαγή από το σχολείο— παρά και μια γενικότερη, ανεξάρτητη από ταξικές και θρησκευτικές διαφορές κουταμάρα, που τροφοδοτούνταν από τη γερμανική αυταρέσκεια και της οποίας τα δόγματα άρχιζαν πάντα με τη φράση: Εμείς οι Γερμανοί είμεθα... Το να είσαι Γερμανός σημαίνει... και τέλος: ποτέ ένας Γερμανός δεν θα...

Η τελευταία αυτή φράση μάλιστα επέζησε ακόμη και της άνευ όρων παράδοσης του μεγάλου Γερμανικού Ράιχ και επιτάθηκε επιπλέον με την πεισματωμένη δύναμη της

ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΑΟΥΣΒΙΤΣ

Ένας συγγραφέας που του ζητούν να μιλήσει για τον εαυτό του, άρα για τη δουλειά του, θα έπρεπε να εξανημιστεί καταφεύγοντας στην ειρηνική αποστασιοποίηση που τα σχετικοποιεί όλα, αν σκοπεύει να αποφύγει την αναφορά στο χρονικό εκείνο διάστημα που τον βαραίνει, που τον έχει σφραγίσει, που τον έχει εγκαταστήσει (έστω και αν έχει αλλάξει χίλιες φορές τόπο διαμονής) μέσα στις αντιφάσεις, που τον έχει αιχμαλωτίσει στην πλάνη και τον έχει καταστήσει μάρτυρα γεγονότων. Με το να βάλω στη διάλεξη αυτή τον τίτλο «Γράφοντας μετά το Άουσβιτς» και καθώς τώρα ψάχνω μian αρχή, ξέρω ότι η ανεπάρκειά μου είναι προκαθορισμένη. Το θέμα αυτό καθαυτό προβάλλει υπερβολικές απαιτήσεις. Παρ' όλα αυτά θα το αποτολμήσω.

Το γεγονός ότι –καλεσμένος από πανεπιστήμιο– απευθύνομαι κυρίως σε φοιτητές και ότι έχω να αντιμετωπίσω την προσοχή ή έστω την απλή περιέργεια μιας γενιάς, που, σε σύγκριση με τη δική μου, έχει ανδρωθεί